

زمینه های حقوق تجارت الکترونیک در قرآن و سنت

پرویز باقری*: دانشجوی دکتری، گروه حقوق، دانشکده حقوق، دانشگاه ملی مالزی
سیاوش یاری: استادیار، گروه الهیات، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام

دوفصلنامه تخصصی پژوهشهای میان رشته‌ای قرآن کریم
سال دوم، شماره پنجم، پائیز و زمستان ۱۳۹۰، ص ۱۷-۲۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۰/۸/۲۲

چکیده

بهره‌برداری از فناوری‌های روز آمد در حوزه تجارت، به‌ویژه با استفاده از اینترنت سبب پیدایش نوع نوینی از داد و ستد تجاری گردیده است، که آن را «تجارت الکترونیک» (Electronic Commerce) می‌نامند. در این مقاله تلاش می‌شود تا قانونی‌سازی حقوق تجارت الکترونیک در اسلام، با استفاده از قرآن کریم و سنت، مورد مذاقه قرار گیرد. اگر قانون‌مندی آن در حقوق اسلامی به اثبات برسد مسلمانان می‌توانند از این فناوری نوین و سودمند استفاده کنند. بسیاری از مسلمانان در این اندیشه‌اند که آیا قوانین این شیوه‌ی جدید تجارت در حقوق تجارت اسلامی قابل اعمال است. کم و کیف این موضوع و برخی مسائل مترتب بر آن، موضوع مقاله حاضر است.

کلید واژه‌ها: حقوق، تجارت الکترونیک، اینترنت، قرآن، سنت

مقدمه

برخی بر این نظرند که قرآن، مشتمل بر تمامی اصول و مبانی علوم طبیعی، ریاضی، فلکی و حتی رشته‌های صنعتی، اکتشافات علمی و غیره می‌باشد و چیزی از علوم و دانستنی‌ها را فروگذار نکرده است. به بیان دیگر، قرآن علاوه بر یک کتاب تشریحی کتاب علمی نیز به شمار می‌رود. برای اثبات این پندار افسانه‌وار خواسته‌اند دلایلی از خود قرآن ارائه دهند از جمله با استناد به آیات: «...مَّا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ...» در کتاب چیزی را فروگذار نکرده‌ایم» (انعام/۳۸)؛ «...وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ...» قرآن را بر تو فرستادیم تا بیان گر همه چیز باشد» (نحل/۸۹)؛ «...وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ: هیچ خشک و تری نیست مگر آن که در کتابی آشکار آئبت است» (انعام/۵۹).

سؤالی که متوجه صاحبان این پندار می‌شود آن است که از کجا و چگونه این همه علوم و صنایع و اکتشافات روز افزون از قرآن استنباط شده، چرا پیشینیان به آن پی نبرده و متاخرین نیز به آن توجهی ندارند؟ در پاسخ به این سوال باید یاد آور شد که ملاحظه شأن نزول، تفسیر و مخاطبین مورد نظر آیه و نیز صدر و ذیل آیات قرآن کریم برای استنباط علمی از بیان الهی امری بس لازم است که البته این موضوع هم در توان علمی نگارندگان نیست و هم این که از حوصله‌ی بحث خارج است. دیگر آن که اصولاً شعاع دایره مفهوم هر کلام، باملاحظه جایگاهی که گوینده در آن قرار گرفته، مشخص می‌گردد.

مرحوم صدوق، به عنوان یک فقیه، کتاب «من لا یحضره الفقیه» را تألیف نمود، تا به نیازهای فقهی مسلمانان پاسخ گوید. هم‌چنین است آن‌گاه که خداوند بر کرسی تشریح نشسته، در رابطه با کتب و شرایع نازل شده بر پیامبران، چنین تعبیری ایفا کند که صرفاً به جامعیت جنبه‌های تشریحی نظر دارد. [۱] با این حال، خوشبختانه در حوزه‌ی مورد بحث این نوشتار، قرآن اشاراتی دارد لذا در این مقاله نگارنده تلاش می‌کند با توسل به آیات و سنت پیامبر (ص) متعرض یکی از حوزه‌های نوین علمی - که بحثی میان رشته‌ای است - با عنوان اعمال مقررات حقوق تجارت الکترونیک در حقوق اسلامی، شود.

تعاریف گوناگونی از حقوق تجارت الکترونیک ارائه گردیده است، به نظر می‌رسد یکی از جامع‌ترین آنها این تعریف باشد: «تجارت الکترونیک، عبارت است از فرآیند خرید و فروش کالا و خدمات به صورت الکترونیک از طریق معاملات تجاری رایانه‌ای با استفاده از اینترنت، شبکه‌ها و سایر فنآوری‌های دیجیتالی.» [۲]

تجارت الکترونیکی، انقلابی از فرصت‌های نوین در حوزه‌ی تجارت و بازار را ایجاد کرده است. [۳] از طرفی باعث گردیده تا نگاه ما به حقوق قراردادها در عمل تغییر کند. [۴] در عین حال، همان‌گونه که می‌دانیم اسلام مذهبی صرف نیست که تنها جنبه‌های معنوی بشر را پرورش دهد، بلکه در حقیقت یک سیستم گویایی از زندگی است که کلیه راه‌حل‌های عملی و نظری جنبه‌های مختلف حیات بشری را در بر می‌گیرد. [۵] جنبه‌هایی همچون: معاملات، تجارت و اقتصاد از جمله مسائلی است که دین اسلام به آنها پرداخته و اساساً اصول مهم قراردادها را می‌توان از منابع اسلامی استخراج نمود. [۶] دکتترین حقوق قراردادها در اسلام، همه‌ی انسان‌ها را برای ورود به انواع معاملات تجاری در شرایط عادلانه و برابر تشویق می‌نماید. اسلام اعمالی همچون تولید، توزیع و مصرف را تحت شرایطی خاص جزئی از عبادت می‌شمارد. [۷] در دکتترین حقوق اسلامی تحصیل سود و توسعه اقتصادی در جامعه بطور گسترده پیش بینی شده است. [۸] خداوند نیز به انسان‌ها سفارش نموده تا به انواع تجارت‌ها برای بدست آوردن استیقلال اقتصادی بپردازند. «فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ: وقتی نماز [جمعه] برگزار شد (به اتمام رسید)، در زمین منتشر شوید و در طلب روزی به داد و ستد بپردازید و خدا را بسیار یاد کنید. امید است رستگار شوید» (جمعه/۱۰). در سوره‌ی مبارکه‌ی بقره آمده است: «خداوند بیع (تجارت) را حلال و ربا را حرام فرموده است» (بقره/۲۷۵) پیامبر اسلام (ص) قبل از بعثت، با سرمایه‌ای که حضرت خدیجه (س) در اختیارش قرار داده بود به امر تجارت مشغول بودند و عقدها و قراردادهای تجاری را می‌بستند و صحابه‌اش را به آن تشویق می‌فرمودند. [۹] قبیله قریش نیز به تجارت می‌پرداختند و سفرهای زمستانه و تابستانه داشتند. (قریش/۲-۱)

این مقاله در پی یافتن پاسخ این پرسش است که آیا بر اساس قرآن کریم و احادیث شریفه می‌توان مدعی بود که حقوق اسلامی ظرفیت حل مسائل مبتلا به تجارت در دنیای مجازی و تجارت الکترونیک را داراست؟ یا این که از دیدگاه حقوق اسلامی نیاز به تئوری‌های حقوقی و قانون‌گذاری جدید به منظور اعمال مقررات انعقاد قرارداد به شیوه‌ی سنتی ضروری است. به عبارت دیگر؛ با توجه به این که امروزه فناوری، روش انعقاد قراردادها را به ویژه در دنیای تجارت و با استفاده از اینترنت به کلی تغییر داده است مفهوم حقوق قرارداد را چگونه می‌توان بیان نمود؟ [۱۰]

بیان مسئله

جهان مجازی محیطی پایدار، ترکیبی و برخط (Online) است که می تواند در یک زمان واحد در دسترس تعداد زیادی کاربر قرار گیرد. [۱۱] این محیط، با فرآیند رشد هندسی خود مسایل مرتبط با زندگی انسان ها را به چالش طلبیده و مسایل جدی و جدیدی را در علوم موجود مطرح کرده که اگر غیر ممکن نباشد به نظر بسیار سخت خواهد بود که با تئوری ها، ایدئولوژی ها و داشته های قبلی بتوان به آنها پاسخ گفت. [۱۲] حقوق تجارت آن هم اسلامی و از نوع الکترونیک یکی از این حوزه هاست. در زمینه حقوق به نظر می رسد جبر ناشی از گسترش فضای مجازی بوده است که این علم را به تأمل در این زمینه واداشته است. در نتیجه ای این فرآیند، علم حقوق، اکنون محکوم به پیدا کردن پاسخ سوالاتی است که این حوزه جدید و نوپا (جهان مجازی) مطرح کرده است. برای پیدا کردن پاسخ این سوالات یافتن حقوق دانانی با دانش کافی از جهان مجازی سخت و دستیابی به عالمان جهان مجازی که توان درک درست مسائل حقوقی را داشته باشند بسی سخت تر است. بنابراین گسترش علمی میان رشته ای، که بتواند به سوالات حوزه ی تجارت الکترونیک در اسلام پاسخ گوید امری ضروری است. مسلمانان شامل جمعیتی بالغ بر یک میلیارد و نیم نفر در سراسر دنیا هستند که در ۴۸ کشور اکثریت و در ۲۶ کشور دیگر جمعیت اقلیت را تشکیل می دهند. [۱۳] بنابراین مسلمانان در همه زمین ها و حداقل در یک سوم کشورهای دنیا نقش بسیار مهمی در مبادلات تجاری ایفاء می نمایند. این جمعیت انبوه با خود و سایر ملل دارای ارتباطات گوناگون از جمله روابط تجاری می باشند. در نتیجه نیازمند تجهیز خود به شیوه های نوین و روزآمد هستند که در حوزه ی تجارت و به ویژه تجارت الکترونیکی در دنیای مجازی رخ داده و یا در حال اتفاق افتادن است. یکی از تأثیرات مهم توسعه ی فناوری، دعوت از کاربرد حقوق اسلامی به طور عام و در حقوق تجارت و جزا به طور خاص است. چنین تجدید حیاتی در حقوق اسلامی از کشوری به کشور دیگر متفاوت است چنان که در بعضی کشورها همانند ایران تلاش می شود مطابق اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حقوق اسلامی به طور کامل اعمال شود و در برخی کشورها قواعد اسلامی به صورت بخشی یا تلفیقی از ظاهر اسلامی و غیراسلامی در قانون گذاری موجود اعمال می گردد. [۱۴] اگرچه جوامع اسلامی و مسلمانان در زمان حاضر علاقمندند که شاهد تعالیم حقوق دینی خود در فعالیت های اقتصادی باشند، اما برای پیشرفت در امور اقتصادی و تجاری ناگزیرند تا

به تجارت الکترونیک روی آورده و در این مسیر حرکت کنند. برای اعمال حقوق اسلامی در چهار چوب سنتی آن، می بایست تمامی شیوه های عملی حقوق تجارت امروزی را مطمح نظر قرار داد. این امر به خودی خود ضرورت بازننگری در ساختار حقوق سنتی را ایجاب می کند. [۱۵] دستورات اقتصاد اسلامی براساس اصولی است که در قرآن آورده شده است. صرف نظر از این که چه جنبه ای از دستورات اقتصاد اسلامی ارائه می گردد، برای آن که این امر جنبه ی عملیاتی به خود بگیرد، بایستی اساس آن بر پایه مفهوم عدالت اجتماعی (Social Justice) مطابق تعالیم قرآن باشد [۱۶ و ۱۷] آنجا که خداوند متعال می فرماید: «خداوند بیع را حلال فرموده» (رک: بقره/۲۷۵)، نوعی آزادی اساسی را برای ورود به معاملات خواه به شکل سنتی یا الکترونیک آن ارائه می نماید. البته عناصر هر قراردادی که یکی از طرفین معامله را مضطر و مجبور نماید بی اعتبار می داند. در این زمینه در قرآن مجید آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ ...» ای کسانی که ایمان آورده اید اموال یکدیگر را در میان خود به باطل او از طریق نامشروع نخورید مگر این که تجارتي با رضایت طرفین شما انجام گیرد» (نساء/۲۹). بنابراین برای آن که قراردادی از نظر اسلامی معتبر تلقی شود، ایجاب باید با صراحت بیان گردد، [۱۸] نه به شکل دعوت به خرید [۱۹] و در عین حال هر اقدام قانونی در مورد چنین قراردادی باید براساس قصد و رضایی باشد که شکل گرفته است. [۲۰ و ۲۱] از آنجائی که تجارت الکترونیک در قلمرو معاملات برخط نفوذ کرده و در حال گسترش است، قوانین و مقررات خاص خود را می طلبد تا بتوان با استفاده از آن ها قانونمند بودن چنین معاملاتی را تعیین نمود. از طرفی با وجود ماهیت جهانی فعالیت های تجاری در دنیای مجازی، تعیین دیدگاه حقوقی و قانونی در مورد موضوعات مطروحه در این فضا از منظر حقوق تجارت اسلامی و بین المللی ضرورتی اجتناب ناپذیر است. [۲۲]

الف) اسلام و تجارت

به کارگیری ابزار تجربی برای فهم معانی قرآنی، کاری بس دشوار و ظریف است. زیرا علم حالت ثبات ندارد و با پیشرفت زمان گسترش و دگرگونی پیدا می کند و چه بسا یک نظریه علمی که روزگاری حالت قطعیت به خود گرفته باشد، روز دیگر هم چون سرابی نقش بر آب، محو و نابود گردد. لذا اگر مفاهیم قرآنی را با ابزار ناپایدار علمی تفسیر و توجیه کنیم، به معانی قرآن که حالت ثبات و واقعیتی استوار دارند، تزلزل بخشیده و آن را ناستوار می سازیم. بنابراین،

گره‌زدن فرآورده‌های نوین دانش بشری در همه‌ی حوزه‌ها با قرآن، اگر چه غیر ممکن نباشد اما بس دشوار و حساس است. آری اگر دانشمندی با ابزار علمی که در اختیار دارد و قطعیت آن برایش روشن است، بتواند از ابهامات قرآنی پرده بردارد، کاری پسندیده کرده‌است. مشروط بر آن که با کلمه‌ی شاید نظر خود را آغاز کند و بگوید: شاید - یا به احتمال قوی - مقصود آیه چنین باشد، تا اگر در آن نظریه علمی تحولی ایجاد گردید، به قرآن صدمه‌ای وارد نشود. [۱] قرآن کریم، حاوی حقایق بی‌انتهاست و تبیین هر آنچه که بشر تا آخرین روز دنیا بدان نیازمند است را می‌توان از آن استنباط نمود. «... وَتَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَيِّبًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهَدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ: وَ اَيْنَ كِتَابٍ رَا كِه بِيَانِ كَرِّ هَمِه چيز و مایه هدایت و رحمت و بشارت مسلمانان است بر تو نازل کردیم» (نحل/۸۹). اما به این نکته باید توجه داشت که هرگز نباید میان دیدگاه‌های استوار دین و فرآورده‌های ناپایدار علم، پیوند ناگسستنی ایجاد نمود. [۱] غیب و نهان و گذشته و آینده همه در کتاب مبین الهی آمده‌است. «وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظِلْمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابَسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ: كَلِيدَهَائِ غَيْبٍ تَنهَآ نَزْدَ اَوْسْت و جَزْ اَوْ كَسَى اَنهَآ رَا نَمَى دَانْد. اَوْ اَنچِه رَا دَر خَشْكِي و دِرْيَاسْت مَى دَانْد. هِيچ بَرِگِي اَز دَرخْتِي نَمَى اَفْتَد و هِيچ دَانِهْ اِي دَر تَارِيكِي هَائِ زَمِين و هِيچ تَر و خَشْكِي و جُود نَدَارْد جِز اَيْن كِه دَر كِتَابِي اَشْكَار (دَر كِتَابِ عِلْمِ خَدَا) ثَبِت اَسْت» (انعام/۵۹)

دین شامل معتقدات و رفتارهای مردم می‌شود و چون معتقدات مردم در رفتار اثرگذار است و رفتار، افزون بر جوانب اجتماعی و عاطفی و جوانب دیگر، جوانب اقتصادی را نیز شامل می‌شود هر دینی دارای موضع اقتصادی و جهت‌گیری اقتصادی ویژه‌ی خود است. [۷] همان‌گونه که در مقدمه به آن اشاره شد، اسلام آزادی اساسی برای ورود به معاملات را اجازه نموده و در قرآن بیش از ۲۰ آیه در مورد اقتصاد و امور مالی وجود دارد. [۲۳] شیوه‌های متنوع و گوناگونی وجود دارد که بر اساس آن طرفین می‌توانند قراردادی را منعقد نمایند و این تنوع در انعقاد قراردادها تنها برای منفعت عمومی است. چراکه اگر چنین تنوعی وجود نمی‌داشت، برای شخصی که علاقمند بود تا برای معامله دلخواه خود ایجابی را بنماید کار بسیار مشکل بود. [۶] برای روشن شدن موضوع مثالی ذکر می‌کنیم. تصور فرمائید اگر شیوه ایجاب در قراردادها و معاملات تنها محدود به بیان و گفتار می‌شد، یک شخص لال که قوه تکلم ندارد هیچ‌گاه قادر نبود وارد معامله شود و این عمل در مورد اشخاص

لال ناعادلانه بود، چراکه عدم برخورداری از قوه‌ی تکلم از جمله اصولی نیست تا بتوان بر اساس آن قرارداد را بی‌اعتبار تلقی کرد. [۶] در اسلام نیز شیوه‌های متفاوتی برای انعقاد قرار داد وجود دارد و روش‌های نوین انجام معاملات و قرار دادها که از آن جمله انعقاد قرارداد به روش برخط است را نیز شامل می‌شود. چرا که خداوند تمامی امکانات را برای پیشرفت بشر مهیا ساخته است. در قرآن کریم در این باره آمده‌است:

«...يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ...: خَدَاوَنْد اَسَآيش شَمَا رَا طَالِبٌ اَسْت نِه زَحْمَتٌ شَمَا رَا» (بقره/۱۸۵).

اصول انعقاد قراردادهای تجاری در اسلام و امور مربوط به معاملات از منابع اصلی یعنی قرآن، سنت، عقل و اجماع قابل استنباط می‌باشند. [۱۳] مطابق این آیه شریفه که می‌فرماید: «...وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَاتَّبَعَهَا فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ: خَدَاوَنْد بِيْع رَا حَلَال كَرْدِه و رِبَا رَا حَرَام وَا كَر كَسَى اَنْدَرزِي اَز جَانِبِ پَرُورْد گَارَش بِه اَوْ رَسَد و اَز رِبَا خَوَارِي خُود دَارِي كَنْد مَورِد هَائِ پِيَشِين و قَبْل اَز تَحْرِيم اَز اَنْ اَوْسْت و كَار اَوْ بِه عَفْو خَدَاوَنْد وَا كَدَار مِي شُود اَمَا كَسَانِي كِه بِه رِبَا خَوَارِي بَاز گَرْدَنْد اَهْل دُوزخَنْد» (بقره/۲۷۵)، مفهوم تجارت در اسلام آن است که مسلمانان باید در انجام هر نوع تجارت و معامله‌ای خداترس و دارای انصاف باشند. از آنجایی که قرآن انجام معامله به طور کلی خواه سنتی یا الکترونیکی را برای طرفین معامله، اشخاص و جامعه مفید، سودمند و قانونمند دانسته‌است، چنانچه بشر در معاملات و انعقاد قراردادها اصول بیان شده توسط خداوند را رعایت نماید هیچ محدودیتی برای انعقاد قرارداد ولو به صورت الکترونیکی وجود ندارد. تجارت منصفانه و معاملات صادقانه نه تنها در قرآن مورد تاکید قرار گرفته‌اند بلکه به آنها سفارش شده و مورد تمجید هم قرار گرفته‌اند. [۲۴]

از طرفی قرآن می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ: اِي كَسَانِي كِه اِيْمَان اُورْدِه اِيْد بِه پِيْمَان هَا (قراردادها) و فَا كَنِيد.» (مائده/۱) این آیه بیانگر این است که طرفین قرارداد از هر نوع که باشد ولو به صورت برخط، باید تمام تعهدات خود را که به صورت ایجاب و قبول متعهد گردیده‌اند را محقق سازند. اساساً قرارداد زمانی منعقد می‌گردد که یک ایجاب معتبر با موضوع معین مورد قبول قرار گیرد. [۲۵] در این زمینه خداوند متعال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ...: اِي كَسَانِي كِه اِيْمَان اُورْدِه اِيْد اَمْوَالِ يَكْدِيْگَر رَا دَر مِيَان خُود بِه باطل و اَز طَرِيْق نَامَشْرُوع نَخُورِيْد مَگَر اَيْن كِه

تسخیر شما درآورد و شب و روز را مسخر شما ساخت» (ابراهیم/۳۳) بنابراین، در همه‌ی این موارد مقصود این است که این امور طوری آفریده شده‌اند که رام انسان و مورد استفاده و بهره‌برداری وی قرار گیرند. [۵]

ب) قانون تجارت الکترونیک و حقوق اسلامی

دنیا در همه‌ی زمینه‌ها در حال تجربه کردن گسترش فن-آوری الکترونیک است. حجم رایانه‌ها کوچک شده، اما سطح غیرقابل تصویری از گسترش مبادلات را به وجود آورده‌اند که زمان و مکان نمی‌شناسد و برای سفر کردن و عبور از مرز نیاز به گذرنامه ندارد. [۲۷] از نظر تاریخ حقوق، بیع مولود معاوضه ساده‌ای است که احتیاجات بشر از دیر زمان، آن را به وجود آورده و به تدریج قیودی به آن افزوده شده تا به صورت کنونی در آمده است. [۲۸] ساده‌ترین شکل بیع آن است که دارنده کالا آن را به خواستار آن عرضه می‌کند و در برابر کالایش، بهایی را که مورد توافق واقع شده، دریافت می‌دارد. نه در کالا ابهامی است و نه در بها، تاریکی و جهالتی؛ اما تحولات اقتصادی که در پی صنعتی شدن تولید با سرعت و شتاب وصف ناشدنی در همه شئون جامعه بشری تأثیرات شگرف گذارد، نهاد بیع را نیز از مرحله سنتی و حالت ساده تاریخی خود به مرحله جدیدی وارد کرد. با حرکت کشتی‌های بخار که تولیدات صنعتی را از این سوی زمین به آن سوی می‌برد و با همگانی شدن تلگراف، تلفن، تلکس و تازه‌تر از همه رایانه و اینترنت، حجم تجارت جهانی ده‌ها برابر افزایش یافته، مسایل نوپیدایی در حوزه قرارداد بیع مطرح شده است. [۲۹] توسعه و گسترش تجارت الکترونیک فرصتی را فراهم نموده تا قوانین و مقرراتی وضع گردد که تجار و مصرف کنندگان بتوانند با استفاده از آنها از شیوه‌های نوین فن آوری در ماشینی کردن روابط تجاری سود برده و شیوه‌های دستی و سنتی را رها سازند. [۳۰] با پیدایش و معرفی دنیای مجازی با استفاده از اینترنت دنیای تجارت نیز با محدودیت‌های مکانی و زمانی خداحافظی کرده و در فضای الکترونیک قرار گرفته است. [۳۱]

عقود و معاملات در اسلام انواع مختلفی دارد. ماده‌ی ۱۸۴ قانون مدنی ایران اقسامی از عقود و معاملات را از جمله لازم، جایز، خیاری، منجز و معلق احصاء نموده است. البته برخی علمای حقوق اقسام معوض، مجانی، تملیکی و عهدی را بر این تقسیم بندی افزوده‌اند. [۳۲] در میان عقود و قراردادهای اسلامی عقود زیر را می‌توان در زیر مجموعه‌ی تجارت الکترونیک قرار داد. [۲۴]

تجارتی با رضایت طرفین شما انجام شود» (نساء/۲۹). و نیز می‌فرماید: «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِيَأْكُلُوا فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ: و اموال یکدیگر را به باطل و ناحق در میان خود نخورید و برای خوردن بخشی از اموال مردم به گناه آن را به رشوه ندهید در حالی که می‌دانید این کار گناه است.» (بقره/۱۸۸) آیات مذکور مبین آن هستند که هیچ کس حق ندارد مال دیگری را من غیر حق و به شیوه نامشروع تصاحب کرده یا در آن دخل و تصرف نماید. حتی در معاملات تجارتی که اراده‌ی آزاد طرفین قرارداد در انعقاد آن شرط صحت است، احدی از طرفین حق مغبون نمودن دیگری را ندارد. پیامبر گرامی اسلام (ص) در حدیثی مفاهیم والای آیات فوق را اینگونه تبیین می‌فرماید: «خداوند بخشش و آمرزش خود را نصیب کسی می‌فرماید که در خرید و فروش (معامله) انعطاف و نرمی نشان دهد.» [۲۶] در این رابطه قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران که بر گرفته از فقه امامیه و مطابق احکام و مقررات اسلامی است، در ماده‌ی ۱۹۰ خود شرایط صحت معامله را اشعار داشته است:

«برای صحت معامله شرایط ذیل اساسی است: ۱. قصد و رضای طرفین ۲. اهلیت طرفین ۳. موضوع معین که مورد معامله باشد. ۴. جهت معامله که باید مشروع باشد.»

البته امروزه گرایش بر این است که علاوه بر موارد مذکور که از شرایط اساسی صحت معامله هستند، مطابقت قرارداد با نظام حقوقی را نیز شرط صحت معامله می‌دانند و اگر قرارداد با نظم عمومی و اخلاق حسنه مطابق نباشد از اصل درست نیست و قراردادی در صورتی نافذ است که موافق مصالح عمومی باشد. نکته‌ی دیگر آن که اگر حتی قرارداد به صورت صوری باشد که در آن دو طرف قصد نتیجه عقد را ندارند، چنین قراردادی باطل است. [۲۰] مطابق آنچه که قانون مدنی ایران برای صحت معامله اشعار داشته و نیز ابتدای این قانون بر احکام اسلامی و همچنین آیات و احادیثی که بیان شد، قرارداد به شکل برخط یا الکترونیک آن، به دلیل آن که اصول قرارداد اسلامی در آن تأمین می‌شود قانونمند تلقی می‌گردد. [۲۴] از طرفی به دلیل آن که خداوند متعال هر آنچه را که در آسمان‌ها و زمین است مسخر انسان ساخته و بشر می‌تواند از تمام زیبایی‌های خلقت در تمامی حوزه‌ها از جمله تجارت ولو به شیوه الکترونیک سود ببرد، لذا قانونمند بودن تجارت از طریق اینترنت و در فضای مجازی نیز می‌تواند جایگاهی در

حقوق اسلامی داشته باشد. قرآن کریم می‌فرماید: «وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ: و خورشید و ماه را که با برنامه منظمی در حرکتند، به

الف) فروش سفارشی (Ordered Sale) یا بیع السلم: نوعی قرارداد فروش کالا است که در آن ثمن مورد معامله قبل از تحویل کالا بطور کامل پرداخت می‌شود و محصول در آینده تسلیم می‌گردد. در این خصوص حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل است که می‌فرماید: «هر کس می‌خواهد بیع السلم کند، منعی نیست اما وزن مشخص و دوره زمانی معینی برای آن در نظر گرفته شود.» [۳۳ و ۳۴]

ب) فروش تولیدی (Manufactured Sale) یا بیع الاستثناء: نوعی قرار داد فروش است که در آن خریدار به فروشنده سفارش ساخت نوع معینی از کالایی را می‌دهد که توافق نموده‌اند مبلغ یا دستمزد معین پس از ساخت به فروشنده پرداخت شود. وجه مشترک آن با بیع السلم همان موجود نبودن کالا در زمان انعقاد قرارداد است.

ج) فروش مؤجل (Deferred Sale) یا بیع المؤجل: عبارت از قرارداد فروشی است که در آن طرفین قرار داد توافق می‌کنند تا ثمن مورد معامله مؤجل شود یا به عبارتی پرداخت ثمن حال نیست. البته در فقه اسلامی افزون بر تعیین قطعی و نهایی ثمن، توافق بر روش تعیین ثمن نیز مصحح بیع است. به عبارت دیگر تعیین مکانیزم تعیین ثمن، نیز از مصادیق تعیین ثمن است.

در مصاحبه‌ای که با مصطفی عمر استاد دانشگاه بین المللی اسلامی مالزی (IIUM) بعمل آمد، ایشان در جواب این سؤال که حقوق تجارت الکترونیک در زیر مجموعه‌ی کدام یک از انواع قراردادهای اسلامی قرار می‌گیرد گفتند: «تجارت الکترونیک نوعی محصول مدرن است که می‌تواند با بسیاری از انواع قراردادهای اسلامی تعامل داشته باشد و ممکن است بتوان تجارت الکترونیک را در زیر مجموعه‌ی هر یک از عقود اسلامی مذکور قرار داد. البته این امر به نوع رابطه‌ی قراردادی و معامله‌ای که انجام می‌شود بستگی خواهد داشت» [۳۵] زمانی که شرکتی به صورت برخط فروش خود را انجام می‌دهد، ابتدا از مصرف کننده یا مشتری ثمن مورد معامله را دریافت می‌نماید و تسلیم کالا به آینده موکول می‌گردد. چنین قراردادی را می‌توان از نوع قرارداد فروش سفارشی یا همان بیع السلم محسوب کرد. اگر شرکتی با مشتری یا مصرف کننده به توافق برسند که محصول سفارش شده تولید گردد و تنها پس از ساخت کالا یا محصول، ثمن را دریافت نماید، چنین قراردادی در زمره‌ی فروش تولیدی یا بیع الاستثناء قرار می‌گیرد و اگر شرکتی با مشتری یا مصرف کننده به توافق برسد که ثمن

مورد معامله در قبال فروش کالا یا محصول مؤجل شود و یا در سررسید پرداخت گردد، چنین قراردادی را می‌توان از نوع فروش مؤجل یا بیع المؤجل به حساب آورد. [۲۴] در مباحث مطرح شده، در واقع این مملوک است که محدود به زمان شده و مالکیت و تملیک مقید به زمان نشده است و اگر مدت قید مملوک باشد چنین بیعی بی‌اشکال است. [۳۶] در عین حال قراردادهای اینترنتی یا برخط می‌تواند به دو شیوه انجام شود:

اولاً: انعقاد قرار داد از طریق آدرس الکترونیکی است که البته امکان انجام معامله در چنین شیوه‌ای گاه خرید آنی را غیر ممکن می‌سازد و مشتری یا مصرف کننده بایستی منتظر جواب فروشنده بماند؛

ثانیاً: شیوه دیگری که تنها با فشار دادن یک دکمه که به آن "توافق الزام آور با فشار دادن دکمه" گفته می‌شود و معمولاً عبارت "می‌پذیرم" یا "موافقم" را نشان می‌دهد و در صفحه رایانه یا تارگه‌ها ظاهر می‌شود و بدین ترتیب ایجاب و قبول محقق می‌گردد. [۳۷]

از منظر حقوق قراردادهای اسلامی برای تحقق قبول، هیچ بیان یا عبارت خاصی مورد لزوم نیست بجز استثنایبی که قانون آن را مشخص نموده‌است. [۳۸] بعنوان مثال در عقد ازدواج، قبول واجد بیان خاصی است که حتماً باید به همان صورت ادا شود و نکاح تنها با الفاظ صریح در بیان قصد ازدواج واقع می‌شود و معاطات در آن راه ندارد. [۳۲] قبول در قراردادهایی که در فضای مجازی و الکترونیک منعقد می‌شوند می‌تواند از طریق نوشتار (آدرس الکترونیکی) یا پر کردن و فشار دادن یک دکمه اتوماتیک جواب و یا از طریق دانلود کردن یک برنامه و نرم افزار که آزادانه نمی‌توان به آن دست یافت، عملاً تحقق یابد. [۳۹]

در معاملات تجارتي حقوق اسلامی، ایجاب برای خرید و فروش کالایی خاص به قیمت معین می‌تواند بصورت تصریحی یا تلویحی بیان شود. [۴۰] اما همان گونه که قبلاً نیز بیان گردید باید میان دعوت به خرید و ایجاب تلویحی که آثار حقوقی هر یک متفاوت است تمایز قائل شد. اگر چه اراده الکترونیکی فاقد هر گونه بیان شفاهی است اما بصورت تلویحی بیانگر نوعی زبان است. بنابراین چه در دنیای چهره به چهره و چه در دنیای مجازی، فرآیند انعقاد قرارداد از طریق ایجاب و قبول انجام می‌شود اما ویژگی دنیای مجازی در این حقیقت نهفته است که طرفین قرارداد در محل واحد حضور ندارند و اغلب در دو موقعیت مکانی کاملاً متفاوتند و تنها وسیله‌ی ارتباط آنها از طریق اینترنت است. [۴۱] بنابراین دلالت بر قصد ممکن است حتمی باشد و از اعمالی که به منظور دیگر انجام می‌شود استنباط گردد. [۴۲ و ۴۳] در

متعال می فرماید: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نَفْصَلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ: بگو چه کسی زیبایی ها و اَمَناف [الهی را که برای بندگان خود آفریده و روزی های پاکیزه را حرام کرده است؟ بگو این ها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند] اگر چه دیگران نیز با آنها مشارکت دارند ولی [در قیامت فقط برای مؤمنان خواهد بود، این گونه آیات خود را برای کسانی که آگاهند شرح می دهیم. «(اعراف/۳۲)؛... وَأَخْرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ ... و بعضی برای تجارت سفر می کنند و در پی روزی خدا هستند» (مزم/۲۰) بنابراین انعقاد قرارداد خواه به شکل سنتی و یا الکترونیک، مادامی که طرفین قرارداد اراده کنند چنانچه غیر قانونی و غیر شرعی (مثلا به شکل ربا یا غرر) نباشد حلال و عملا قابل تحقق است. این بیان قرآن که آسمان و زمین را مسخر انسان دانسته تا از آن استفاده ببرند، واجد این حقیقت و مفهوم است که انسان حق استفاده از منابع جهان را داراست. [۴۴] حق استفاده، این مزیت را دارد که تمام معاملات و افعال و اعمالی که برای تأمین آسایش انسان از جمله تجارت در هر شکل آن ضرورت دارد را شامل می شود. [۲۳]. قرآن می فرماید: «وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ... شب و روز و خورشید و ماه را مسخر شما ساخت و ستارگان نیز به فرمان او مسخر و در خدمت شما هستند» (نحل/۱۲) نیز می فرماید: «... وَتَرَى الْفَلَكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ ... و کشتی ها را می بینی که سینه های دریا را می شکافند تا شما اَبه تجارت بپردازید] و از فضل خدا بهره گیرید» (نحل/۱۴).

همین زمینه قانون مدنی در ماده ۱۹۲ اینگونه آورده است «در مواردی که برای طرفین یا یکی از آنها تلفظ ممکن نباشد اشاره ای که مبین قصد و رضا باشد کافی است». در حقیقت ماهیت دنیای مجازی که در آن هیچ مرز و محدودیتی از نظر مکانی و زمانی قابل تصور نیست می تواند مجسم کننده این ایده ی زیر بنایی و اساسی در اسلام باشد که هیچ مرزی را برای ملیت های مسلمان نمی شناسد و اصطلاحاً از آن به عنوان اتحاد جهان اسلام یا امت واحد اسلامی یاد می شود.

نتیجه

حقوق اسلامی، که مبانی آن بر پایه ی قرآن و سنت پیامبر (ص) بنا گردیده است، اگر چه ممکن است واجد کلمه به کلمه ی اصول حاکم بر فعالیت های تجاری نباشد، اما از طرفی حقوق اسلامی را نباید در بردارنده ی قواعد سخت گیرانه و اصول قدیمی دانست که قادر به پاسخگویی نیازهای جاری و امروزی بشر در حوزه ی تجارت نمی باشد. بلکه دکتترین حقوق اسلامی محورهای اساسی و تصمیم سازی را ارائه می نماید که با توسل به آن بشر می تواند و اجازه یافته است تا به هر نوع فعالیت تجاری چه در شکل سنتی و یا برخط و الکترونیک آن مادامی که قواعد اسلامی را نقض ننماید و یا اساساً حرام نباشد، مشغول گردد. بنابراین در برخی موارد در صورت وجود شرایط و ضوابط اجرای اصاله الصحه می توان آن را جاری نمود مگر این که دلیلی بر بطلانش وجود داشته باشد. پس تا زمانی که قانوناً یا شرعاً از عقدی منع نشده و یا یکی از عناوین حرام بر آن صدق نکند آن عقد و معامله درست است. [۳۴] پیامبر اسلام (ص) می فرمایند: فروشنده و خریدار باید از پنج خصلت دوری گزینند و الا از خرید و فروش خودداری نمایند. اول ربا خواری، دوم سوگند خوردن، سوم نهان داشتن عیب ها، چهارم ستایش کالا هنگام فروش و پنجم نکوهش کالا هنگام خرید. [۴۵] هر عملی حلال و مباح تلقی می گردد مگر آن که حرمت آن را شرع یا قانون به وضوح بیان داشته باشد (اصل اباحه). [۴۶ و ۴۷] این اصل و اصل صحت که در ماده ی ۲۲۳ قانون مدنی به آن اشاره شده «هر معامله که واقع شده باشد محمول بر صحت است مگر این که فساد آن معلوم شود» از اصول مسلم اسلام در انعقاد قرارداد می باشند. البته لازم به یادآوری است که شک و نزاع در وقوع عقد و تحقق تراضی را با اصل صحت نمی توان رفع کرد. [۳۲] در نتیجه هیچکس نمی تواند و این صلاحیت را ندارد که تجارت یا هر نوع معامله ی دیگر به هر شکلی ولو از طریق برخط را غیر قانونی یا حرام اعلام نماید. خداوند

منابع

۱۷. قاضی هرنندی، محی الدین، شرح و ترجمه المکاسب، کتاب البیع (۱)، موسسه بوستان کتاب چاپ نشر، تهران، ۱۳۸۸
18. Al-Sharbinii, Mughni Al-Muhtaj, vol.2
19. Siti Salwani Razali, 'The Dominance Entry of Principles of Gharar in Electronic contracts' 2009: Arab Law Quarterly 23:79-83
۲۰. کاتوزیان، ناصر، محدودیت‌های آزادی قراردادی بر مبنای حمایت از مصرف کننده، فصلنامه حقوق، مجله‌ی دانشکده‌ی حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۸۷، ۳، ۳۴۲-۳۲۷
۲۱. الموسوی الخمينی، روح الله، تحریر الوسیله، موسسه‌النشر الاسلامی، قم، ۱۴۳۰ق
22. Hurriah EL Islamy, E-business, An Islamic Perspective, A.S. Noordeen, 2002
23. Mohammad Hashim Kamali, Islamic Commercial Law; An Analysis of Future and Options, ILMIAH Publishers Kuala Lumpur, 2002
24. Norazlina Z., F. Osman, S. H. Mazlan, E-commerce from Islamic Perspective, Elsevier: 2004:282-293
۲۵. شهیدی، مهدی، آثار قراردادهای و تعهدات، چاپ اول، انتشارات مجد، تهران، ۱۳۸۲
۲۶. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، جلد ۱، چاپ هفتم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث، قم، ۱۳۸۶
27. Bagheri Parviz, Electronic commerce, Law and Consumer Protection, 2011, ISI Conference in Kuala Lumpur, International Conference on Sociality and Economic Development 2011 (ICSEP)
۲۸. امامی، سید حسن، حقوق مدنی، جلد ۱، چاپ چهاردهم، نشر اسلامیه، تهران، ۱۳۷۳
۲۹. رحیمی نژاد، اسماعیل، نظام حقوقی جهان مجازی، فصلنامه‌ی نامه مفید، ۱۳۸۹، ۲۲، ۷۸-۵۱
30. Hurriah EL Islamy, E-business, An Islamic Perspective, A.S. Noordeen, 2002
31. Angel D. and Heslop B., the Internet Business Companion; Growing Your Business in the Electronic Age, Massachusetts, Addison-Wesley Publishing Company, 1994
۳۲. کاتوزیان، ناصر، قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۵
۳۳. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، جلد ۱، چاپ هفتم، سازمان چاپ و نشر دار الحدیث، قم، ۱۳۸۶
۳۴. شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، جلد ۱۲، کتابفروشی اسلامیه، تهران، ۱۳۶۷
35. Interview with Prof. Mustafa Omar, cited
۱. معرفت، محمد هادی، اعجاز علمی قرآن، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع)، قابل دسترسی در <http://www.lib.ahlolbeit.ir>
2. Kenneth.Laudon, JaneP.Laudon, Management Information Systems, sixth (ed.), Prentice Hall International, 2001
3. Luc Soete, Toward Digital Economy: Scenarios for Business, University of Maastricht, Netherland, 2000
4. Donnie Kidd and William Daughtery, "Adapting Contract Law to Accommodate Electronic contracts: Overview and Suggestions", (2000), 26 Rutgers Computer and Tech.L.J.215:2-16
۵. مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، جلد ۲، صدرا، تهران، ۱۳۷۳
6. Mohd.Ma'sum Billah, Shari'ah Standard of Business Contract, A.S.Noordeen, 2006
۷. منذر، قحف، نظام اقتصادی اسلام علم تحلیل اقتصاد، ترجمه: سید حسین میر معزی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، تابستان ۱۳۸۴، ۴۴-۳۵
۸. گرجی، ابوالقاسم، مقالات حقوقی، چاپ اول، وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۵، ۱۲-۵
۹. ابن هشام، عبد الملک، سیرت رسول الله، ترجمه: رفیع الدین اسحاق همدانی، چاپ دوم، خوارزمی، تهران، ۱۳۶۱
10. Raymond Nimmer, 'The Legal landscape of E-commerce: Redefining Contract Law in an Information Era', (2006) Journal of Contract Law Conference:1-16
11. Edward Castronova, A First Account of Market & Society on the Cyberian Society, 2002, Indiana University, CESif Working Paper Series, No: 618
12. Mohammed O., Islamic financial Markets Institute of Objective Studies, NewDelhi, 2004
13. Fredrick V. Perry, 'Shari'ah, Islamic law and Arab Business Ethics' (2007) HeinOnline, 22Conn. J.Int'l L:359-369
14. Ann Elizabeth Mayer, 'Law and Religion in the Muslim Middle East' A.J.C.L., 35,1987,pp.152-167
15. Ahmad Hidayat, B., Studies in the Islamic Law of Contracts: The Prohibition of Gharar, International Law Book Services, Malaysia, 2000
16. Meip. L. and Ivan J.D., Islamic Banking and Finance Law, Longman, 2007

son between European Law and Islamic Law: 2007:2:1-16

۴۲. کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، جلد ۱، چاپ چهارم، نشرانتشار، تهران، ۱۳۷۶

۴۳. کاتوزیان، ناصر، دوره‌ی عقود معین، چاپ ششم، جلد ۱، انتشارات مدرس، ۱۳۷۶

۴۴. مطهری، مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان، جلد اول، چاپ نهم، صدرا، تهران، ۱۳۷۳

۴۵. بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۹۵ قابل دسترسی در <http://www.rasekhoon.net/hadis>

۴۶. انصاری، شیخ مرتضی، کتاب المکاسب، کتاب البیع، برگردان و تبیین: حبیب الله رزمجویی؛ سید عباس حسینی نیک، مجمع علمی و فرهنگی مجد، تهران، ۱۳۸۹

۴۷. محقق داماد، سید مصطفی، اباحه، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، جلد دوم، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۸

from; Norazlina Z., F. Osman, S. H. Mazlan, E-commerce from Islamic Perspective', Elsevier

۳۶. فهیمی، عزیزالله، فساد بیع و آثار آن، فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، زمستان ۱۳۸۲، ۲، ۵۱-۷۸

37. Sheela Jayabalan, E-commerce and Consumer Protection in Malaysia: A Legal Study on Contract for the Sale of Goods, PhD Thesis, UKM, 2010

38. Hurriah EL Islamy, E-business, An Islamic Perspective, A.S. Noordeen, 2002

39. Siti Salwani Razali, 'The Dominance Entry of Principles of Gharar in Electronic contracts' 2009, Arab Law Quarterly 23

۴۰. شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادها و تعهدات، چاپ اول، نشر حقوقدان، تهران، ۱۳۷۷

41. Salvatore Mancuso, 'Consumer Protection in E-commerce Transactions: A First Compari-